

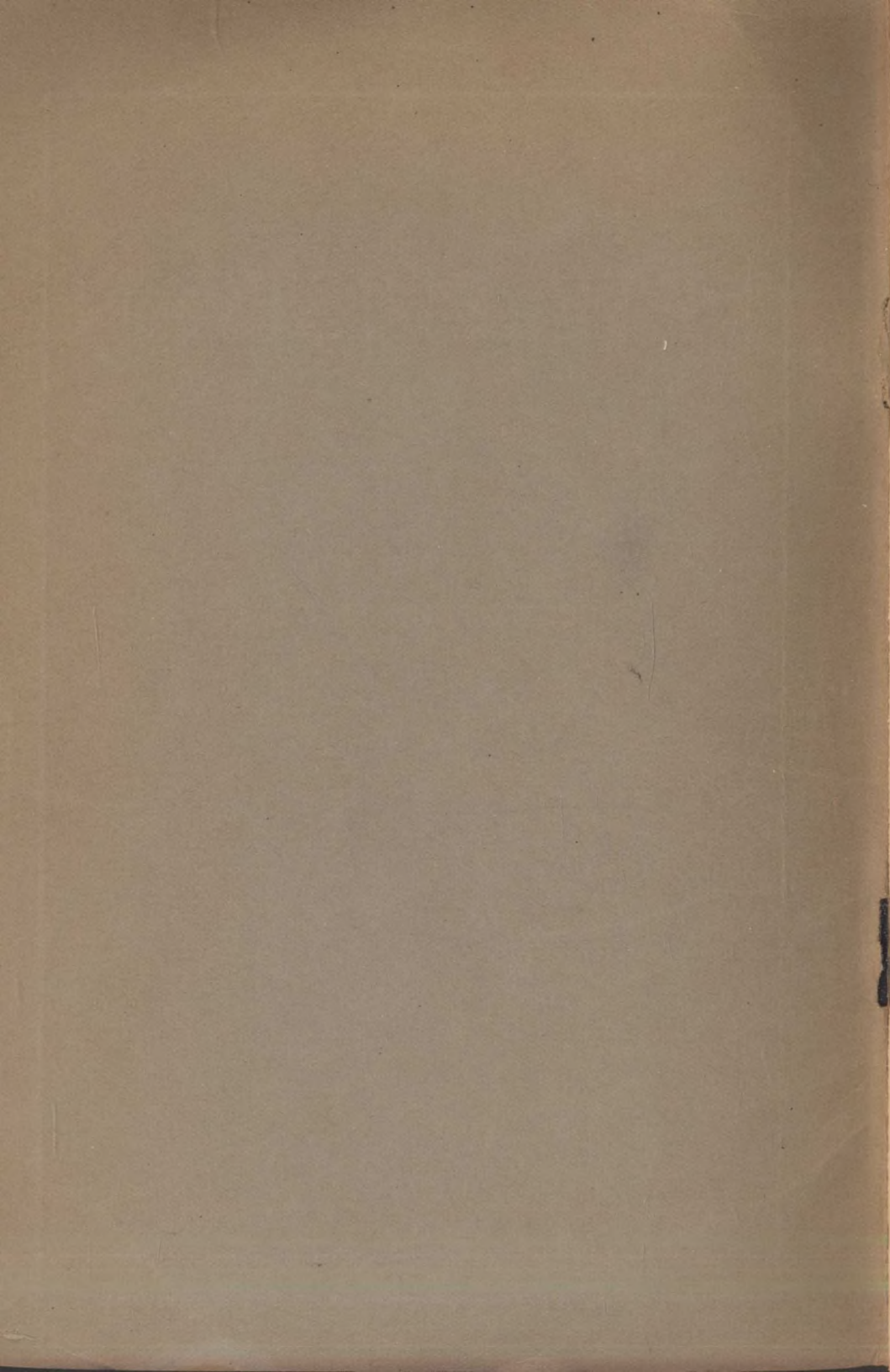
PETELEI ISTVÁN

IRTA

ROSSMANN MAGDA

BUDAPEST

1932

~~2839~~

~~2839~~

~~F. 21. VI.~~

~~F. 21. VI.~~ F. 21. VII. 1308.

PETELEI ISTVÁN

IRTA

ROSSMANN MAGDA

28
1308

BUDAPEST

1932

25450

I.

Élete.¹

Petelei István 1852. szeptember 13-án született Marosvásárhelyen. Ez az erdélyi kisváros erős korlátozásokat, konvenciákat vont lakói közé. Akik a múlt század végén ismerték ezt a várost, azt mondják, hogy valami nyomasztó atmoszféra üli meg az utcáit, az embereket a befelé való életre kényszeríti.

Zsalugáteres, muskátlis ablakok, ódon bútorzatú, levendulás illatú szobák, ahol egyformán élnek az apák és fiúk, ahol szinte az élet is megáll. Természetes, hogy a kisgyermek nem így látta környezetét, de ebben a levegőben növekedve fel, a gyermek csodálatos lelki szerkezetével, ilyen hangulatok iránt vált fogékonnyá.

Sokan egy igénytelen, poros városkát látnak a hatvanas-nyolcvanas évek Vásárhelyében, mely semmivel sem különbözik egyéb helyektől, mert hisz a nap ép úgy süt itt, mint másutt. A költő azonban többet lát. Ez a levegő érlelte meg a misztikus, a titokzatos iránt való hajlandóságát, mellyel az apró, jelentéktelen dolgokat is nagygyá, jelentőssé tudta varázsolni.

Petelei azon költők közé tartozik, akiknek a helyi színezet, a »couleur locale« lelküknek mélyéről fakadó jellemvonása. Költészete »Heimatskunst« a legegységibb világításban. A város körül, a marosvidéki erdők, hegyek, a székely népballadák termőföldje.

Csoda-e, hogy Petelei, aki nemcsak gyermekkorával, de

¹ Életrajzi adatait: A lexikonok adatain kívül Gyalui Farkasnak az *Elbeszélések* I. kötetében olvasható bevezető dolgozatából vettem. V. ö. még: Gyalui Farkas cikkét: *Első és utolsó találkozásom Peteleivel*. Erdélyi Almanach, 1925. 58—66. l.

egész életével ebben a földben gyökeredzett, lelki berendezettségével az erdélyi udvarházak költője lett és elbeszélései prózában írt balladák benyomását keltik?

A genius loci valóban éltetője volt költészetének.

Szűkebb környezete a család és annak társadalmi helyzete inkább csak szellemével és nem tárgyilag hatott írói egyéniségére. A kereskedőcsalád fia távol állott minden kereskedői anyagi tevékenységtől. Kitűnően rajzolja a kisvárosi kereskedő embereket, de leginkább nem az üzletével bajlódó, hanem a már nyugalomba vonult kereskedőt szemlélteti. Atyja elég tehetős ember volt, aki tizenhárom gyermekének jó nevelést tudott adni. A gyermek első szemléleteit nem a létért való küzdelem keserves képei töltötték ki. Ez mint folyamat, mint külső tevékenység, nem is motivuma elbeszéléseinek.

A gyermekekévék élményei között első helyen kell említünk Rebi-mamát. Ez egy áldottlelkű vénleány volt, Peteleiné barátnője, aki a gyermekekre felügyelt. Különösen a kis Istvánt szerette. Lelkének egész melegét erre az érzékeny lelkű fiúcskára pazarolta. A novellákban előforduló Anna-Mária nénik, Rebi nénik mind ennek a második mamának az emlékei.

Rebi mama, egy színésznek a nővére, végtelenül szerette bátyját (motivum: a vénleány színész testvéréért fárad). Azokat a darabokat, amelyekben valamilyen értékes, vagy jó ember szerepelt, mese formájában elmondta a kis gyermeknek, az ő egész világának. E mesék a gyermek fantáziáját nagyon izgatták és maga is apró szindarabokat kezdett írni. A jó leány egyébként is növelte a gyermeknek a sejtelmes iránt való hajlamát. Karácsony éjjelén egy csengő szavával ébresztette fel. Fényes világosság volt a szobában s a fiúcska félig alva, félig ébren mondta el ájtatos szívvel az imádságot és ilyen hangulatban fogadta egyenként az ajándékokat Rebi mama kezéből, fakardot, sípot, dobót és egy szilvából készült kéményseprőt, melyeken még rajta volt az angyal szárnyának a fénye. És miután elmondta a hála-imádságot a kis Jézusnak, boldogan elaludt, azzal a tudattal, hogy egy angyal jött le hozzá az égből. Elbeszéléseiben szeretettel visszatér a karácsonyi angyalt váró kisgyermekhez.

Még egy jellemző adatot a gyermekkorából.

Mikor megpirongatták, magához vette kis fakardját és

nekiindult a világnak. Anélkül, hogy visszanézne, mind lassabban lépdelt, míg valahára utólérte őt nevelőanyja. Lassan megfogta a gyermek kezét és csak ennyit mondott: »Hát te itt tudnál hagyni engem, mikor látod, hogy mily nagyon szeretlek?« Vajjon e kisgyermekben nem a világgal meghasonlott hőseire kell ismernünk, akik puskával a vállukon nekivágnak az országútnak, az erdőnek?

A kis fiú felcseperedett. Miután szülővárosában elvégezte a négy gimnáziumi osztályt, atyja — talán éppen azért, mert nevelőanyja nagyon elkényeztette — Kolozsvárra küldte, a piarista gimnáziumba. Rebi néni szeretete Kolozsvárra is elkísérte. A gyermekkorral azért foglalkoztunk ilyen részletesen, hogy az író egyéniségének nőiesen finom és szelíd jellegét megértsük. Másrészt ez a nőiesség az élettel érintkezve, diszharmóniáknak lehet forrása. Egyébként a nőiesség bélyegét, a szó lényegét értve, csaknem minden férfihőse magán viseli.

A gimnáziumban papnak készül.¹ A család előtt már mint kis gyermek, ebben a tudatban nőtt fel. Talán ez is hozzájárult, hogy egészen más gondolatvilágban fejlődött, mint testvérei és hogy szülei gyakorlati dolgokkal nem foglalkoztatták. Mint felsőgimnazista lemondott a papi pályáról, de novelláiban gyakran megeleveníti a papnak készülő fiú alakját, akinek a rokonság boldogan fog kezet csókolni a primicián. Lelkületére jellemző a papi hivatás gondolata, mely már eleve az eszményiség felé való vágyódását sejteti.

A gimnáziumi tanulmányok élményi szempontból nem jelentékenyek. Elég jó tanuló volt. Kifejlődött benne az irodalom szeretete, tevékenykedett az önképzőkörben, de iskolai irodalmi hatást hiába keresünk és elbeszéléseiben csak egy-két tárgyi mozzanat jelzi, hogy azokat deákos ember írta.

Általában az élet járulékos elemei nem érintették. A lényeg, a lélek érdekelte.

Rajzaiban igen kevés aktualitást és konkrét vonatkozást találunk. Életpályája, közéleti szereplése hasonlóan a gimnáziumi évekhez, nem nyomta rá bélyegét költészetére. Ép ezért életének külső mozzanatait csak érinteni fogjuk.

Az érettségi után az álmodozó természetű ifjú a fővárosba

¹ Márki Sándor: *Emlékezés Petelei Istránra*. Pásztortűz 1924, évf. 15. s.

került. Talán a korabeli természettudományos közfelfogás hatása alatt, ő is, mint sok más ifjú, technikai pályára készül. De igazi énjét most sem tagadja meg. Itt is a szépet keresi. Műépítész akar lenni. Azonban a műegyetem sok mathézisa elriasztja.

A következő évben ott találjuk, ahol leginkább otthon érezhette magát: a pesti egyetem bölcsészeti karán. Amint indexmáslatából láttuk, történelmi, főleg művelődéstörténeti, irodalmi és művészettörténeti előadásokat hallgatott. Az előadásokra szorgalmasan eljárt és szép eredménnyel kollokvál-gatott. Történeti tanultságát csak egy szépirodalmi művében érvényesíti, az *Egy asszonyért* c. regényében. Azonban valami mélyebb tudományos készséget nem sajátított el és látó-köre nem terjedt túl egy önálló gondolkodású művelt ember ismeretein.

1877-ben hazatér.¹ Három évig él otthonában. Lélektani szempontból ezt a legkevésbé ismert és ismertetett három évet igen fontosnak véljük.

A huszonnégy éves fiatalember hazakerül. Édesatyja szeretné, hogyha tanári állást nyerne, de ez nem sikerült. Maga István sem érez vonzódást a kathedra iránt. »Olyan szelíd, csendes bohém természet lappangott benne« — mondta egy jóbarátja.

De még nem találta meg önmagát. Nem bízik magában, nem hisz írói hivatásában. Ez a bizonytalan állapot mély lelki kínok szülője lesz. Félbenmaradt egzisztenciának érzi magát. Barátai már tanárok, mérnökök és ő senki és semmi. Másoknak csak terhére van. Egyedül él atyja házikójában és a hozzátartozó kertet műveli.

Ebben a lelki hangulatban fogékony lesz a letört, a gyöngé, küzdelemre képtelen emberek iránt. A kisvárosban vannak ilyen alakok. Mások alig vesznek róluk tudomást. Petelei elsősorban ezeket látja meg. Elbeszéléseinek hősei ezek lesznek. Első könyvének egyik bírálója meg is jegyzi: »Sajátságos, hogy egy fiatal író ne találjon mást az életben, mint csupa oly lényeket, akiknek számára nem lehet kebelünkben egyéb a megvető szájalomérzetnél. Alakjai nem a

¹ V. ö.: Gyalui műveit és Márki Sándor idézett cikkét.

társadalom azon szerencsétlenjei, akiknek sorsa tartós érdeklődést kelthetne bennünk. Ki is érdeklődhetnék oly közönséges, hóbortos alak izetlenségei iránt, mint aminőket Urr Jóska, a boszorkányfészek lakója »Az én szomszédom« c. elbeszélés hőse művel. Ki találjon élvezettest a szegény félkegyelmű Klasszi, a lutriba bolondult szabó töprengéseiben?¹

Nos hát, egy ember lelke mélyéből érdeklődött a letört szomszéd iránt és igaz lírával vonta be a vézna kis szabó alakját.

Maró szatírával ír a kisvárosi politikusokról, akik az orosz-török háború esélyeit nagy szakértelemmel vitatják. A háború minden rettenetessége tudákos nagyképűségük játékszere lesz. Ez a szatirikus hajlam nemcsak a fiatal embernek, hanem a férfinak is jellemző vonása, sőt itt-ott a cinizmushoz is közeledik. Azonban élete végén már nem szatirikus. Mindent megértő, jóságos bölcs lett, akinek a humora is csak néha-néha csillan fel. Utolsó novellás kötete már ezt a Peteleit mutatja.

Régi barátja, Márki Sándor 1906-ban meglátogatja az író és erről a látogatásról így emlékezik meg: »Örömmel tapasztaltam, hogy már nem egészen cinikus, de — s ez talán összefügg a változással — egészen megőszült.«² Petelei pedig a látogatás után azt írja barátjának,³ hogy azért látta oly rendkívül szívesen, »mert mostan is olyan naiv, jó gyermek vagyok, mint diákkorunkban«.

A diákévek után az ábrándos ifjú valami változáson mehetett keresztül. Az ifjúság tavaszi himporát talán megérintette az Élet. A huszonöt-huszonhétéves fiatal ember kerüli az embereket. Mikor lelkiegyensúlya helyreáll, állapotának melankólikus hangulat lesz az utóhatása. »Vénülök, hajam szürkül és kedvemet belepte a hó« — írja harminchárom éves korában.⁴ Egyáltalában »a szegény öreg fiú, az elkényeztetett gyermek«, amint magát nevezte, mindig nagy szeretettel gondol vissza a diákévekre.

¹ Ferenczy József: *Ujabb népies elbeszélések*. (Irod. dolgozatok, 1899.)

² Budapesti Hírlap, 1906. 123. sz.

³ Levele a Nemzeti Múzeum. Irod. Levelestára. 2027/26.

⁴ U. o. 1036.

De a diákévek visszahozhatatlanul elmúltak s Petelei még mindig ott ül a Kerektó-utcai házikóban és elmélkedik az élet kisszerűségéről. Az élet értékei és így a szerelem is az elmúlás alakjában jelenik meg előtte.

Életfilozófiája itt bontakozik ki a szülői házból. Önmagából szövi. Életszemléletében idegen elemeket később nem találunk. Ami a fiatalemberben megvolt, az a férfiúban mélyült és mind művészibb formát öltött.

Ilyen hangulatban születik meg néhány elbeszélése. A végtelenül szerény és önmaga iránt bizalmatlan fiatalember végül is elhatározza, hogy kilép a nyilvánosság elé. A Fővárosi Lapoknál próbálkozik, de Vadnai a rajzokat nem fogadja el. Elcsügged és csak barátainak unszolására fordul Ágai Adolfhoz. A Magyarország és a Nagyvilág 1878. évi 50-ik számában jelenik meg első rajza *Caleidoszkop* címen, T jeggyel.

A rajz jellemző a fiatalember életszemléletére. Egy ingerkedő kobold meg akarja győzni az emberek jóságában, az ideál tisztaságában hívó író, mindezeknek belső hazugságáról. Caleidoszkopszerűen a jelenségeket több oldalról megvilágítva, végigláttatja vele az életet. Látjuk az érzelmeket hazudó uracsot, az érdekből férjhez menni vágyó leányt, az egészségtől majd kicsattanó, de folyton betegségről panaszkodó boltosnét... és így tovább.

A következő évfolyamban (1879.) már kilenc elbeszélése jelenik meg, melyek közül a *Klasszit* és a *Majom Anti karácsonya* c. rajzot a *Keresztek* c. kötetbe is felvette. Nevét kezdi ismerni. A Kemény Zsigmond Társaság, majd a Petőfi-Társaság siet tagjai közé választani. (1880.)¹ Az irodalmi élet vezére, a minden új jelenséget éber szemmel figyelő Gyulai Pál is helyet ad elbeszéléseinek a nagytekintélyű Budapesti Szemlében.

1881. január 3-iki levelében a következő sorokkal keresi fel a szerény író: »...Az ígért elbeszélést várom. Én nagy hiányt szenvedek eredeti elbeszélésekben. Írjon valami rokonszenvesebb dolgot az eddigieknél. Kerülje a modorosságot. Ön tehetséges ember, de egy kissé egyoldalú. Nem mondom Vörösmartýval, hogy gondolj nagyot és tedd rá lelkedet, de

¹ V. ö.: Császár—Petri—Lampe, th: *A Petőfi Társaság története*.

azt mondom, hogy gondoljon bármit, de tegye rá lelkét, ez soktól megőrzi...»¹

Megjegyezzük, ha valaki belevitte írásaiba lelkét, az Petelei volt.

A nyolcvanas évek elején kezdetét veszi egy évtizedig tartó újságírói munkássága. Kolozsvárra megy a »Kelet«-hez. A Kelet megszűnése (1882) után a Kolozsvári Közlöny segéd-szerkesztője, majd 1887-től a Kolozsvár szerkesztője. Hogy ki volt Petelei, az író-szerkesztő a nyolcvanas évek fiatal újságíró-gárdájának szemében, hogy ki volt az erdélyi kulturális életben és hogy milyen súlyt jelentett lapja a vidéki publicisztikában, az külön méltatást érdemel. Hálás tanítványai, »fiai« (Gyalui Farkas, Bede Jób stb.) visszaemlékezéseikben nagy szeretettel meg is öröközték, az aggályossággal lelkiismeretes szerkesztő, az igazság és a tiszta ügy harcosának, a kedves, humoros, páratlanul jó embernek emlékét. Bennünket az érdekel, hogy az új életkörülmények, publicisztikai tevékenysége, milyen hatással volt szépirodalmi munkásságára, írói egyéniségére.²

A szűk körben élő, rendszeres munkát nem folytató fiatal ember belekerült az erdélyi főváros eleven, mozgó életébe. Visszafojtott energiájának, használni akarásának egész erejével veti magát a publicisztikára. Eddig semminek érezte magát, »sehol tényező nem volt«, most lelke egész komolyságával lát munkához. Az újságírói hivatást szentnek tekintette.³ Figyelme mindenre kiterjed. Politikai cikkei tartalmasak, higgadtak, messze kiemelkednek a szóvirágos, jelszavas vezércikkek közül. Stílusuk bizonyíték arra a műgondra, mellyel elbeszéléseit írta. A lapidáris, nyugodt mondatokban alig ismerünk a szépiró stílusára. Innen látható, hogy mint szépiró mennyi választékossággal dolgozott, kerülve minden prózaiságot.

Nagy munkássága köztiszteletet keltett. 1886-ban jelölni akarják képviselőnek, de ő nem vállalja a megbízatást.⁴

¹ A levelet közli Gyalui irod. dolgozatában.

² V. ö. részletesebben Bede Jób cikkét, Pesti Napló, 1910. 4. sz.

³ Szini Gyula: Pesti Napló, 1905. 19. sz.

⁴ Vasárnapi Ujság, 1886. 11. sz.

Ugyanez évben P. Szathmáry Károly a Kisfaludy-Társaságban szeretné jelölni. De sem ezévi jelölése, sem a későbbi (1904) nem valósult meg, jórészt szerénysége miatt.¹ Általában a nyilvános szerepléstől, egyéniségének előtérbe tolásától, mindig tartózkodott. De szerénysége nem akadályozta annak, hogy a kulturális mozgalmakban kivegye részét. Az Erdélyi Irodalmi Társaság megalapítása (1888) az ő nevéhez fűződik.²

Ez a nagy tevékenység szépirodalmi munkásságára részben gátló, részben fejlesztő hatással volt. Egyrészt a műsának csak mellékesen áldozhatott, másrészt a nagyobb tevékenység, a munkalendület, mint lelkiállapot, szépirodalmi téren is érezteti hatását. 1882-ben jelenik meg régebbi rajzainak válogatott gyűjteménye, a *Keresztek*, 1886-ban pedig *Az én utcám* c. elbeszélés kötete. Sőt nagyobb kompozícióval is megpróbálkozik. Ugyanebben az évben jelenik meg *A fülemile* c. regénye, helyesebben hosszabb elbeszélése. A következő évben jelenik meg a Kolozsvár 76—101. számának tárcarovatában az *Egy asszonyért* c. történeti regénye, e nemből egyetlen munkája.

Élményi szempontból közéleti szereplése nem hagyott nyomot elbeszéléseiben, témakörét nem gazdagította. Egyetlen motívum sem található, ami kapcsolatban lenne az újságírással, — novellái a leghalványabb következtetést sem engednek arra, hogy írójuk közéleti szereplő vagy újságíró lett volna. Ez pedig — s itt a műgondra gondoljunk — csak dicséretére válik. Hogy Petelei nem használta fel az újságírói élet nagy megfigyelési lehetőségeit, azt nemcsak egyéniségének általános jellegével magyarázhatjuk meg. Nem elégedhetünk meg annak pusztán állításával, hogy neki igazi területe a kisváros és a falu volt.

Lélektanilag, az újságírói évek élményi meddőségét azzal az állítással is próbáljuk megtámasztani, hogy a cselekvésben való részvétel — bármily paradoxnak hangzik is — nem növeli a megfigyelés élességét. A cselekvés állásfoglalással és így bizonyos egyoldalúsággal jár. Amiben benne élünk, azt nem

¹ Rózsa Mihály: Jövendő, 1904. 51. sz.

² Gopcsa L.: Erdélyi Lapok, 1911. 22. sz.

láthatjuk olyan jól, mint amikor kívülről szemléljük, tehát objektíven látjuk.

A dolgoktól való távolságot, ezt a de facto kívülről való szemlélést, a kontemplatív ember biztos szemét látjuk Petelei falusi és kisvárosi rajzaiban. (Az, hogy Petelei kívülről látott alakjaiba bele tudott helyezkedni, bennük élt, írói művészi erejét bizonyítja, de nem dönti meg állításunkat.)

Felfogásunkat megerősíti, hogy az író, mint szerkesztő, a nála megfordult újságíró embereket, már eleve a legnagyobb jóakarattal, szeretettel fogadta. Csaknem minden munkát szerfölött — és őszintén megdicsért. Aki ennyire elfogult volt a jó szolgálatában, a szép keresésében, az éles képet nem is adhatott az általa irányított dolgokról. De a nevetségességet itt is észreveszi. Szatirikus látása nem hagyja cserben. Mindazonáltal nem örökíti meg a vidéki újságíró alakját, aki a keleti kérdésben »laptársunk, a Times« nézetét nem osztja.

A politikai kérdésekkel való foglalkozás, azoknak élményé válása, költészetének egész irányával, művészi felfogásával ellenkezett. Jellemzően írja egyik bírálója: »Brutus és Cassius villongásának okait megvilágítani ép oly feladatnak tekinti, mint két szomszédasszony civódásának megértését, van benne valami Thakerey-ből, aki a waterlooi csatavesztést kevésbé fájdalmasan fogja fel, mint a szegény kis Osborne Amália katasztrófáját.«¹

Az újságírói évek nyom nélkül leperegtek a szépíró lelkéről!

1888-ban az aggregények melegszívű rajzolója, barátainak kellemes meglepetésére, megnősül. Fiatalkori szerelmét veszi el. Megértő, művelt és finomlelkű felesége lesz, legjobb barátja. Neki olvassa fel elbeszéléseit, tőle nyer buzdítást.²

Két évig a legteljesebb boldogság az osztályrésze. Ország-szerte tisztelt író, tekintélyes szerkesztő; anyagi gondoktól menten él meleg, családi fészkeben. Azonban a körülmények a férfinak már kialakult kedélyvilágát, látásmódját nem változtatják meg. Melankóliája megmaradt, mint lelkének állandó

¹ Haraszti Gyula: Pesti Napló, 1881. 357. sz.

² Hargitai: Petelei István. Hét, 1891. 22. sz.

vonása. Lírikus elbeszélő, de a házassága új színeket, motívumokat nem visz a költészetébe.¹

Zavartalan boldogsága rövid ideig tart. Amint hősei felett folytonosan ott lebeg a sors, a végzet, hogy minden pillanatban lecsapjon, úgy fölötte is ott sötétlik, mint egy terhes felhő, a betegség. Már a hetvenes évek végén fejfájásról panaszkodik. Barátjainak később is tesz célzásokat kedélyválságairól. A lappangó betegség tudata hozzájárulhatott tompított élethanulatának kialakulásához. Balsejtelmei megvalósultak. A betegség a dolgok kérlelhetetlen törvényszerűségével bekövetkezett. Alig harmincnyolcéves korában agyszélhűdés éri.

Nejének gondos ápolása visszaadta az életnek, de eddigi életmódjával szakítani kellett. A szerkesztés izgalmai nem neki valók voltak. Kiköltözött Remeteszegre, szülővárosában vett házat, majd megépítette legkedvesebb tartózkodó helyét, szovátai Tuszkuánumát.

Napjait kertészkedéssel, fűrész-faragással töltötte. Néha elővette kedvelt violáját (brácsáját). Mihelyt jobban érezte magát, a tollhoz is hozzányúlt. Írt a művész mindinkább kifinomuló és önmagával szemben mind szigorúbb ízlésével. Az át-szenvedett betegség műgondját az aggályosságig fokozta, az írás már nagyon kifárasztotta.² »Mindgyakrabban vette kezébe a gyalut, az esztergályozó kést, mint az író tollat. Voltaképen mind a két kedves foglalkozása közben ugyanazt cselekedte: a maga megnyilvánulni törekvő teremő ösztöne számára keresett és talált mind a kettő útján kifejezést. Ugyanazzal az aprólékos gondnal végezte mind a kettőt. Ahogy a ládika eresztékeinek találtniok kellett, ugyanígy a kezei közül kiadott novellán, elbeszélésén nem volt szabad semmi művésztelen elnagyoltságnak, durva szögletességnek rajta maradnia.«³

A magány, az önmagába mélyedés modorosságából kiemelte, lelkielemzését kimélyítette. Egy-két elbeszélése a pathologikusan aggályos embernek mesterei rajza. (*Az öreg legény, Levél haza, Az utolsó levél, Gyuri lop.*)

Költészete tárgykörben is határozottabbá válik. Első köte-

¹ V. ö.: Mikes Lajos: Vasárnapi Ujság, 1904. 50. sz.

² Lándor Tivadar: Pestí Napló, 1904. 30. sz.

³ Tompa László: Keleti Ujság, 1924. 5. sz.

teiben jobbra csak a kisvárosi embereket mutatja be, most éles szemmel figyeli a falu népét és meglátja a városnak a falura gyakorolt romboló hatását. (*Egy asszony története, Gát a lejtőn, Csíkos szőttes* stb.) Szováta látogatott fürdőhely és a fürdőélet érdekes motivumot nyújt a költőnek. (*Az ördög.*)

Új életkörülményeivel függ össze, a természetfestő részletek mind gyakoribbá és művészbé válása.

Általában azt mondhatjuk, hogy betegsége és betegsége folytán megváltozott életkörülményei csak mélyítették, gazdagították költészetét.

Már 1893-ban jelent meg a *Jetti* c. elbeszélés kötete, 1897-ben a *Felhők* s röviddel ezután *A vidéki emberek.* (1898.) (A gyorsabb munka meglátszik ennek a kötetnek stílusán; műgondja kevésbé érvényesül.) Hosszabb hallgatás következik. Majd 1905-ben *Az élet* címmel két kötet elbeszélése lát napvilágot, — ez mutatja művészete tetőpontját.

A folyóiratokban, hírlapokban megjelenik egy-egy elbeszélése, de mind nagyobb időközökben. Otthonából ritkán mozdult ki. Kolozsváron és Pesten csak nagyritkán lehetett látni. Pedig a szerkesztőségekben alig várták »a kistermetű, szerény viselkedésű szürke emberke« megjelenését. Kevés költőnk van, aki oly szűk körben élte le az életét, mint Petelei és még kevesebb, akinek ez a helyhez kötöttsége és költészete oly szoros kapcsolatot mutatna. Két elbeszélése van, melynek cselekménye nem a költő szülőföldjén folyik le. Az egyik: *Annus levele*; cselekménye a tengerparton játszódik, de szereplői erdélyi emberek. Ez elbeszélés reális alapja a költő abbáziai üdülésében keresendő. Másik elbeszélésének színtere a főváros. (*Ledőlt oszlopok.*) De ez az elbeszélés is inkább illik egy erdélyi kisváros keretébe. Szekerek dühöngését halljuk, havasi lovakat látunk és Dobó Ábrahám Búgó patak melletti málmáról folyik a szó.

Alkotó munkásságának utolsó éveiben már csak nagy erőfeszítéssel tud dolgozni. »Az állandóan közelében ólálkodó végzetes baj komolyságának tudata, amúgy is komolyságra hajló kedélyét hovatovább még komolyabbá, tragikus látását még tragikusabbá tette. Mindez teremtvő vágyának, produktivitásának csökkenéséhez is nagy mértékben hozzájárulhatott. Teremtő ösztöneinek folytonos feszültsége, folytonos belső és

külső gátlásokkal találkozván, az erőfeszítés komolysága mind sötétebb bélyegként látszik meg alkotásain. Írásművészete szűkszavúan komor és egyre zárkózottabb lesz; már a humor is ritkán deríti egy kissé — még csak egy lépés a teljes elhallgatásig.¹

Ez már életében bekövetkezett. 1907-ben barátjának, Márki Sándornak írja, hogy rajzai nehezen születnek. 1908-ban idegbaja ismét fellépett. Dolgozni nem tudott, ami sok szenvedést okozott neki. A baj erősödött. Látomásai voltak. Elméje elborult, mint nagy tragikus honfitársának és lelki rokonának, Keménynek.

1910. január 5-én átköltözött abba a másik hazába, ahol nincs vergődés, ahol nincs diszharmónia.

II.

Regényei.

Első nagyobb műve: *A fülemile*. (1886. Singer és Wolfner. Egyetemes Regénytár, 105 lap.) Szabatos poétikai fogalmazásban a regény cím nem illeti meg. Hiányzik belőle a regény elengedhetetlen feltétele, a társadalom szélesebb rajza és szereplőit az emberiség nagy kérdései éppenséggel nem foglalkoztatják.

Kisvárosi történet, mindössze négy szereplővel. A cselekvény néhány nap alatt leperreg.

Ferencz Ferenc, a meggazdagodott pékmester, csöndes megelégedettségben él gyermek feleségével és hű szolgájával, a piacon lévő fényes és tiszta házában. A kép beállítása tipikusan Petelei-szerű: idős férj, aki visszavonult az üzlettől, gyermektestű és még gyermekibb lelkű feleség, az olajfestéktől fényes, kaktuszos tornácú ház, a néma szobák, ahol lábujjhegyen járnak, ahol az álmok születnek.

A szolgál: Mátyás, bolondos kis emberke; képzeletben szörnyű tetteket visz végbe és aki úrnőjéért még az óriásokkal is megívna.

¹ Tompa László: idézett cikkét.

Ferenc úrnak csak egy passziója van: a madarak gyűjtése. Történetünk elején is erdei fülemlékért utazik. Távolléte alatt puha meleg fészket veszedelmesen körülgeti egy héjja, éhesen vágyva a pék legszebb fülemléjére, Ágnesre, az asszonykára. Ez a ragadozó a kisváros dandy-je, a félrecsapott kalapú, vastag botos Páli Gyula. A véletlen, »a sors« viszi őt a csendes házhoz épp abban a pillanatban, mikor ki akar repülni a féltett kincs, az orosz fülemlé. Páli ezt megakadályozza és így megismerkedik Ágnessel. A gavallérban hamar megérlelődik a terv. »Egy gyöngyszem az úton. Senkié. Felveszi.« Ágnesben ismeretlen érzések támadnak. Eljött a tündérkirályfi, hogy Hófehérkét felébressze. Egy napsugaras, márdárdalos reggelen megébred szerelme.

Néhány látogatás hatása alatt majdnem megtántorodik, de ekkor feltámad jobbik énje, ír az urának. Ferenc hazasiet. A csábító ezt nem tudva, ismét látogatást tesz. Egy kitűnően megrajzolt jelenetben a helyzet tisztázódik. Ágnes bevallja, hogy szereti Pálit, az övé akar lenni. Az idős ember kész félreállani, de a dandy-nek esze-ágában sincs az asszonyt feleségül venni és gúnyolódva eltávozik. A kapuban nekiugrik a kis Mátyás, tépi, veri, dühös bosszút állva megszegyenített királynőjéért.

Ágnes pedig földre omlik, csöndesen, nesztelenül, mint egy megsápadt falevél.

Amint a meséből látjuk, a cselekmény egyszálú, az író fantáziája szegényes, — de a mese érdekességét pótolja a pszichológiai törekvés. A költő mintha Taine-nek a regényről vallott felfogását akarná megvalósítani, mely szerint a regény-író lélekbűvár, aki cselekménybe helyezi a lélektant. Sőt talán még ennél is többet tesz, mert a lélektanba helyezi a sovány cselekményt. A lélektani fejlődés, Ágnes szerelmének ide-oda hullámozása, reagálása a tervszerű csábításra, viszi előbbre a cselekményt és próbálja megóvni a kompozíció egységét. Ez nagyjában sikerül, de a lélekelemzés egyhangúságot, vontatottságot eredményez.

A jellemzés, a főalak kivételével, kitűnő. Ágnes alapjában véve kevésbé reális. Túlságos naivsága, kirívó, passzív egyénisége pedig, ha egyszer-egyszer a cselekvés terére lép, a legnagyobb következtelenségekre is képes: levélben haza-

hívja férjét, hogy szabaduljon Pálitól, majd utána Pálinak is ír, hogy jöjjön. Hangulata folyton változik. Jóllehet mindez menthető a nő lélek kiszámíthatatlanságával, mégis kevésbé hihető. De Petelei egészében oly költőiséggel és gyöngédséggel rajzolja meg Ágnes alakját, hogy elnézzük valószínűtlenségeit is.

A többi szereplőket megismerjük kívülről-belülről, jellemük egészen feltárul előttünk. Páli, a kisvárosi gentry, a konvencionális erkölcsök tipusa. Kalandjaiban óvatos, a finom társaságok törvényeinek élő kifejezése, lovagias ügyekben elsőrangú tekintély. »Zajos, botrányos multságban látni őt épp oly lehetetlen volt, mint sáros nadrágban.«

Mátyás Peteleinek legsikerültebb és leglíraibb alakja, akinek hasonmásaival az elbeszélésekben még fogunk találkozni.

Ferencz Ferenc jelleme több oldalról van megvilágítva. Nagyon jó ember, mint apa áll felesége mellett. A becsületes polgár tipusa. De apró hiúságoktól nem ment. A madarakkal való foglalkozást előkelő sportnak tekinti. Nem szeret régi foglalkozására emlékezni.

Ágnes egyénisége, ábrándozása az egész elbeszélésnek szentimentális színezetet ad. Valószínűleg ebből magyarázható Péterfy Jenőnek az a megjegyzése, hogy a három alak (Ágnes, Páli, Mátyás) egy vászonra festve, sérti a művészi összhangot. Péterfy állítását megerősíti az a körülmény — ami azonban Petelei érdemeit csak növeli — hogy a szereplők mind másképp beszélnek. Ami a »regény« társadalmi képét illeti, megismerünk egy kisvárost, helyesebben egy kisvárosi fehér házat és Páli meg Ferencz alakján keresztül látunk valamit a kisvárosi életből. A perspektiva nem széles, de mély. Az, amit látunk, mélyen belénkvsődik, erős hangulati hatást vált ki és képzeletünket is megindítja.

Szana Tamás hibáztatja, hogy az író egy csapással metszi szét a mese fonalát és az olvasóra bízza a fejlemények elgondolását.¹ Ha nem ismernők mélyebben Petelei költészetét, igazat kellene adnunk ennek a megállapításnak. Ugyanis az olvasók és még hozzá a kritikusok a legellentétebb fejle-

¹ Nemzet, 1886. 75. sz.

ményeket következtetik. Péterfy szerint¹ Ágnes elpusztul, egy másik cikkíró². pedig úgy véli, hogy az asszony felgyógyul és megbecsüli derék férjét. Hol itt az igazság?

Mint tudjuk, Petelei perspektívájában az élet és halál mesgyéi elmosódnak. Mindkettő oly kisszerű, hogy a lelki-leg összeomlott emberre nézve mellékes, hogy meghal, vagy életben marad. Egy elbeszélésében olvassuk: »Klasszi járása biztosabb lett, mint akinek már valami határozott célja van, melyet elérni remél. Az élet célja vagy a halálé, az utoljára mindegy.«

Milyen világnézet sugárzik ki *A fülemiléből*? Passzivitás és praedestinatio, édes testvérek. Ágnes nem rossz, nem tesz semmit, csak átadja magát érzéseinek. Testi-lelki összeomlását mi okozta tehát? Az író szerint a sors. »Mit tehetsz te, mit tehetek én?« — mondja Ferenc. — »Ennek így kellett lennie. A madár volt a kerítő. Mert ő repült ki s ő érte történt minden. A sors, édes... mit tegyünk.«

Ez az író világnézetének sarokköve. A dolgok intézője a sors, a végzet s ellene semmit sem tehetünk. Mi azonban azt tartjuk, hogy merő esetlegességek ritkán szoktak katasztrófát okozni. Ágnes a Fannik fajtájából való, aki lelki berendezettségénél fogva előbb-utóbb elpusztult volna, ha nem is repül ki az orosz fülemile. A baj tehát mélyebben van. Bent az emberben. De miért ilyen Ágnes? Életkörülményei ilyenek alakították — mondhatjuk. De miért alakultak így életkörülményei? Mondjuk az íróval, hogy a sors... a sors. A mindenség nagy titkánál vagyunk. Petelei szenvedő hősei az eleve elrendeltség és a determinizmus mélységes problémáit vetik fel.

Legterjedelmesebb műve az *Egy asszonyért* c. regénye.³

A történeti regények azon ritka fajához tartozik, melynek tárgya elejétől végig valóság.

Forgách Zsuzsanna az az asszony, akiért a küzdelem

¹ Budapesti Szemle, 1888. *P. összes Művei*, III. kötet. 475. l.

² b. i.: Magyar Polgár, 1886. 115. sz.

³ A Kolozsvár 1887. 70—101. tárcarovatában jelent meg. (Ujabban a Pásztortűz 1923. 33—37. sz.-ban, könyvalakban pedig Kolozsvárott, 1924-ben.) Művei közül ez az egyetlen, melyet az író is regénynek jelzett. Műfajilag is egyedülálló: történeti regény.

folyik. Életét ismerjük a történelemből és a Corpus Juris-ból is.¹ Hogy mennyit szenvedett részeges férjétől, Révai Ferencről, hogy mikép szöktette meg kedvese, Bakics Péter és hogy az esetből milyen országos ügy lett, azt részletesen megírta Deák Farkas *Forgách Zsuzsanna* c. életrajzában.²

Peteleinek főforrása Deák Farkas életrajza volt. Forrását, helyesebben a valóságot híven követte. Regénye voltaképpen stilizált történelem. De Forgách Zsuzsanna élete annyira regényszerű, hogy az írónak nem is kell a fantáziáját igénybe venni, vagy az eseményeket módosítani. Petelei a mellékalakokat is készen kapta, csak némelyiknek (Kató, István deák) nagyobb szerepet tulajdonított, határozottabb jellemzést adott. Igen sikerült epizódalakja az udvari bolond és a fanatikus Dániel tiszteletes. Néhány motívum (Révai üldözöbe veszi feleségét és szöktetőjét, Bakics és István deák a nádori törvényszék előtt bajvívással akarják eldönteni az igazságot) fantáziájának terméke, de ezekkel csak a regény érdekességét fokozza.

Főérdeme a nyers anyag stilizálásában rejlik, a történetbe életet lehelt, alakjai húsból és vérből való emberek. Mindazonáltal az alakoknak egész közelről való szemlélete, a bennük élés, mely novelláit olyannyira jellemzi, itt nem fedezhető fel. Az író kívülről nézi hőseit és történetileg adott jellemüket nem fejleszti, nem mélyíti ki.

Még legtöbb egyénítést látunk az undorítóan iszákos és durva férj, a »vézna, fekete emberke« alakjában.

A legelmosódottabb alak Bakics: szerelmes, gyöngéd lovag és semmi egyéb. A hősnő hol indulatos, hol ellágyulóan gyöngéd, egyszer csupa gyűlölet, másszor csupa szeretet. Aszerint, hogy férjével vagy szerelmesével van együtt. Temperamentuma megóvja jellemének egységét, emberi voltát, de az érzelmi hullámlásokon túl, lelkének mélységeibe nem nyerünk bepillantást. Van a regénynek néhány sikerült korrajzi részlete. Megelevenedik előttünk a XVII. századbéli váréletnek egy-két mozzanata (mulatság az udvarházban) és a barátok és papok vitájában kifejezésre jut a vallásharcok szenvedélyes

¹ 1608:XXVI. t.-c. és 1625:XLIX. t.-c.

² Magyar Történeti Életrajzok, 1885.

kora. Az író korrajzi törekvése az egyszálú szerelmi történetnek regény jelleget adott. A regény szerkezetét történelmi képek fűzik össze: Szent-János, Holics, Detrekő és Pozsony.

Külön említést érdemel stílusa, mely elüt a novellák stílusától: dallamosságával és archaikus színezetével.

A *Jetti* c. hosszabb elbeszélés önállóan nem jelent meg. Az 1893-ban kibocsátott elbeszélés gyűjtemény tőle nyerte a címét. — Bérói Tamás kastélyába viszi szerelmesét, Jettit, a zsidó korcsmáros leányát. Itt minden megváltozik a nő lélek varázsa alatt. Megújul a pusztuló kastély, átalakul az elvadult Tamás és még inkább bátyja, Miklós. Lassankint a két testvér között szörnyű feszültség támad. Miklós is megszereti a zsidólányt, sőt feleségül akarja venni. Végül Tamás belöki bátyját a malomárokba. A gyanú a leány apjára, az öreg zsidóra esik. De Jetti megtudja, hogy ki a gyilkos. Rettentő dilemma előtt áll: kedvesét vagy atyját kell elvesztenie. A vívódásba belebetegszik. Mikor magához tér, édesatyja szavait hallja:

»Hallgasd Jetti. Ő írta ezt neked: Ne bántsátok a szegény zsidót. Én tettem, én, Bérói Tamás... És neked is írt, Jetti... Ennek így kellett történnie, nem akartam... Nézd, a lap aljára azt írja: Szeretlek... Már neki is vége vagyon. Hallgatsz reám, édes leányom?»

A mesének értékét nem az elég mozgalmas cselekmény adja, hanem az a fojtott lírikus hangulat, mely az egészet áthatja. Ha ebből a hangulatból kiemeljük az alakokat, elvesztik értéküket, »olyanok lesznek, mint a halak a szárazon. A saját lábukon nem állhatnak, csak azáltal élnek, amit az író beléjük lehel«.¹

Ez a megállapítás általában jellemzi Petelei történeteit, de különösen igaz a *Jettire* vonatkozólag.

Jóllehet az elbeszélésnek van valami élményi alapja, mert hasonló eset a Marosvidéken megtörtént, de a *Jetti*-ből alig tudunk helyhez és időhöz kötöttséget kihámozni. *Jettiben* alig van valami faji vonás, lehetne »egy mesebeli királyleány, egy balladaleány és még jobban reáillenék az a történet, melyet Petelei elbeszél. Ilyen a két férfi alak is. Úgy élnek egymás

¹ Tar Lőrinc: *Hét*, 1893. 47. sz.

mellett, mint vadállatok a ketrecben. A vér folyton izzik bennük, de nem tudnak beszélni. Alig egy-két szó hull az ajkaikról, mint az ősemberekénél, csak szemük járása, mozdulataik árulják el a bennük élő indulatokat. Miért ne volnának inkább esetlen óriások, egy elátkozott szigeten, akik élet-halálharcot vívnak egy elrabolt tündér miatt?¹

A legsikerültebb a fanatikus zsidó alakja. A főhős, Jetti, a legszíntelenebb.

Az író törekszik pszichológiai indokolásra (a durva férfiak átalakulása, Miklós ébredő szerelme), de szeretnők, ha azt jobban elmélyítené. A mese szerkezete nem elég szilárd. Egymás mellé helyezett képeket kapunk, melyek között van valami okozati összefüggés, de az átmenet nincs eléggé kiépítve.

Az elbeszélésnek értéke, a fojtott szenvedélyek hangulati színezésén kívül, a meséhez szervesen kapcsolódó természetleírások, továbbá az erős és határozott drámaiság.

III.

Elbeszélései.

»Regényeinél« jóval értékesebbek rajzai, elbeszélései. Elbeszéléseiben egy külön világ tárul fel előttünk.

A Maros és az Olt közé eső terület a földgömbön igen szerény helyet foglal el, de az író lelkét egészen betölti. Lelke tabula rasa volt, melyre csak ez a kis világ íródott fel. Benépesült egészen e földdarab lakóival: kispolgárokat, parasztokat és nemesurakat látunk, tornácos, muskátlis házakban... félreeső, elvadult kastélyokban.

Fölöttük majd enyhe ragyogással süt az őszi nap, majd terhes, fekete felők tornyosulnak, körülöttük a csodás színekben játszó erdők, mezők.

Ime Petelei elbeszélései: emberek, jellegzetes környezetbe és megfelelő természeti hangulatba beállítva.

Miféle emberek ezek és a »sors könyvében« mi van felőlük megírva?

¹ — r: Budapesti Szemle, 1893. 76. kötet.

Egy nagy kép bontakozik ki előttünk. Visító csecsemők-től, tehetetlen öregekig mindenféle rendű és rangú embereket látunk. A képen nem egy alakkal többször találkozunk. Annál jobban megismerjük őket. — Az előtérben gyermekek játszadoznak. Petelei művészete, léleklátó mélysége itt érvényesül igazában. A gyermek, ez a csodálatos és bezárt világ csak a nagy művész, a kitűnő pszichológus előtt nyílik meg.

A képen nagy gazdagságot látunk: csecsemők, »aranyos kövér kölyök« és »fonnyadt semmiség«, alig tipegő apróságok, fiúk és leánykák, akikben valami homályos ösztön feltámad, esetlen kamaszok és feslő rózsabimbók.

Látunk egy leánykát, aki a mély havasban egyedül él öregapjával és »kitalálja ismét a babát. Vágyik a gyermekre... valamire, amit ölelhessen.« *(Az anya kicsiben.)*

Egy másik magára hagyott csöppség kukoricacsutkából csinál babát. »S a csutka az ő kendővel borított hajas fejéből azzal a két piros szemével vígan néz Rákira s engedelmesen símul a keblére. Tűri derekán a spárka szorítását és egy cseppet se durcáskodik, sőt elalszik, amint a földre fekteti Ráki, s innen-onnan billegetve ringatja csendesen.« *(Sugár, a buba.)*

Az anyai érzés felébredésének ezek a megkapó rajzai, irodalmunk legszebb lapjai közé tartoznak.

Vannak gyermekek, akikre kívülről esik a fény, de legtöbbször belülről vannak megvilágítva. Ezek a legjobban sikerült alakok és ezek közül a legkitűnőbbek azok, akikben a festő az ő sajátos irányát érvényesítette. A végtelenül érzékeny, finomlelkű fiúcskák, a szomorú gyermekek, akiknek épp úgy vannak tragédiáik, mint nekünk. *(Egy kis fiú története, Az édesanya.)*

Legtöbb fényt a leányok alakjára hintett. Napsugár kis-asszonyok, beszédjük csupa csilingelés. Ezekben van a legtöbb poézis. Kissé kacérok, ösztönösek, de nem rosszak.

Vannak köztük keményebb vágásúak, akik gyűlölni is tudnak, de hamar megbocsátanak, parancsolóból könyörgővé válnak, hamar könnyekre fakádnak. Vannak szigorú tekintetű, szomorúságra hajló leányok, akiknek arcát idő előtt megszántotta a gond. Látunk egészségtől duzzadókat és halálos körben szenvedőket.

Alapjában mind jólelkűek. Bűnbeesettek vannak köztük, de elvetemedett egy sincs, legfeljebb tökéletlen. (*A birtyóka, Czicza.*)

Hát az asszonyok? Itt már erősebb szinekkel festett és a változatosság is nagyobb. Gyámoltalan kisasszony-feleségtől kezdve (*Báránfelhők*) mindenféle nőket találunk. Az asszonyokat kevesebb szeretettel rajzolja, mint a leányokat. A legtöbb hiú, kacér, a családi élet megbontója, némelyik merő érzékiség, a szépséges testen át meglátjuk benne a lelket... »a testnek magvát, amely fekete és keserű, mint az epe«. (*Esős alkony.*) Egy pedig, a szocialista Mari megközelíti a démon fogalmát. (*A Demmel felesége.*) Érzékeny ábrándozók váltakoznak erős akaratú amazon asszonyokkal, tűzről pattant menyecskékkel és sovány, alázatos hitvesekkel.

Szép számmal vannak vénleányok is. Áldott jó lelkek, akik egész életükben csak másokat szolgáltak. Némelyek késő vénségükig egy ábrándot melengetnek, hogy végül is keserves csalódásban legyen részük.

Az önző képmutató, a pártában maradásért az egész világon bosszút állni akaró vénleány remekül megrajzolt alakjával is találkozunk. (*A könyörülő asszony.*)

Igen szomorú képet nyújt a férfiak csoportja. A legkirívóbbak az elcsenevészedett semmi emberkéek. Púposak, véznák, alázatosak, vagy legalább is félszegek. Mindig csak a mellékutcaikon járnak és fáradtan, lesütött fejjel vonszolják kicsi testüket. Olykor mosoly játszik gyér bajuszuk alatt. Mikor feltámad bennük is a hiúság, »récefarokszerű« felunkorított hajtincsekkel lépegetnek. Hozzájuk legközelebb állnak a balkezü emberek, akiknek semmi sem sikerül, a félemberek, akiket sem egész szomorúnak, sem egészen vígnak nem lehet látni. Sohasem mondják: »ez jól van így, hanem mindig azt, hogy ezt így vélném jónak«.

Velük egy testvérek a tehetetlen, befolyásolható bábemberek, a papucshősök.

Vannak olyan emberek, akik még nem tehetetlenek és akik már tehetetlenek. Ezek a korán megöregedett, kiélt »úrfik«, akikben megpezsdül a petyhüdt vér, lánggra kap a pislákoló parázs, hogy aztán végkép kialudjék. Van olyan, aki csupa tűz, de épp ezért tehetetlen, rabja szenvedélyének. Má-

sok önként lemondtak az akarásról. Egy csalódás, egy csapás csendes emberekké teszi őket. Csak belül emésztődnek, belül marcangolja testüket-lelküket a lét. Némelyeket átformal a csalódás: duhaj, korcsmázó emberek lesznek, elzül lenek.

A sok akaratlan ember mellett látunk férfiakat is, akik erős kézzel büntetnek. Férfiakat, akik nemcsak tenni tudnak, hanem már többet is tudnak. Tudnak nem tenni, tudnak lemondani, mikor kezükben majdnem összeroppan a pohár, mikor szívük majdnem meghasad. Látunk ifjakat, akik előtt nyitva az élet, de tudnak meghalni a becsületért. Más fiatal emberek könnyelműek, kalandvágyók, élnek a csábítással. De általában jólelkűek, kedvesek — mintegy ellenképei a leánykáknak.

Velük egyívásúak a szerelmes parasztleánykék. Ezeknél jóval sikerültebbek azok az indulatos legények, akik hamar bicskát, dorongot ragadnak. Indulatosak azok a legényemberek is, akiknek haját már belepte a dér, de belsejükben a déli nap heve ég. Ilyenek kevesen vannak. Általában az »öreg legénykedő emberekben« csak az őszi napsugár bágyadt tüze csillan lel, tavaszuk talán nem is volt. De a tűz mindenképen veszélyes. Nekik már félre kell állni. Vannak, akik megöregednek anélkül, hogy életük szürkességét megzavarná egy lobbanás. Mégis megroppannak: egy apróság, egy rögeszme megöli őket. A rögeszme, a lelkiismeret tekervényes berendezettsége egyforma gyorsasággal ragadja az ifjút, a férfit is a mélység szélére.

Egy-két polgárembert pedig csak gyöngeségeik, hiúságuk visz az örvény felé. Tűzoltó-szakaszvezetői zubbony, borozgatás közben néhány fennhéjázó szó az építendő házról... és megkezdődik az út, mely a végső nyomorban, a félig kész ház gerendájáról lelógó hurokban végződik. (*Ö. T. O., A Boros Samu háza.*)

Benső megnyugvás ömlik el az öregek alakjain. Már nem küzködnek. Nincsenek vágyaik. Az öregség szelíd, jó emberekké tette őket.

Végtelen gyöngéd édesanyákban az anyai szeretet apoteozisát látjuk. A nagyanyák és nagyapák rajza csupa melegség, csupa kedvesség. Egész valójukkal a múltban gyökereznek, A nagy idők emlékeinél melegednek. A piski híd, az emlé-

kezet arany hídja. A régi barátokra gondolnak, akikkel együtt vetekedtek, dulakodtak s akik már nincsenek.

A kép háttérében már egészen tehetetlen öregeket látunk, akik szinte észrevétlenül, az elmúlás fájo hangulatában, hagynak el minket.

Miután egy-egy csoportba gyűjtöttük az öregeket — gyermekeket, férfiakat — nőket és az egyes alakokat a maguk egyedülállóságában szemléltük, nézzük meg, hogy a nagy képen, Petelei életművében, mikép helyezkednek el.

Ha figyelmesen végignézzünk az egymás mellé festett alakok során, Petelei művészetének alapvonását nyerjük.

Viruló fiatal leány — vénülő agglegény, erős fehérnép — csenevész emberke, életvidám asszonyka — őszbecsavarodott férj, szemérmes, leányos ifjú — kacér, érzéki nő, parasztlegény, meg »városi cifra«, vagy »ragyogó úriasszony« és viszont, papucsférj és parancsoló asszony, nagyigényű feleség és igénytelen férj és így tovább.

Puritán öregúr és menyé, a cigarettázó (papírszivarka) kacér színésznő, a modern nő. (*Márton bácsi.*) Régi felfogású nagypapa és unokája, az Istent-hazát tagadó szocialista. (*Nagyapó.*) Gyermekei ártatlanság és a környezet romlottsága.

Ime Petelei motivumai. Ellentét és ellentét mindenütt, melyekből szükségképen összeütközés és sokszor tragédia fejlik.

Leggyakrabban a nemek egymáshoz való viszonya, a szerelem problémája foglalkoztatja. Elsősorban a diszharmónikus szerelem érdekli. Azonban a probléma mélyébe ritkán nyúl. A diszharmónia önként következik az egymáshoz nem illő felek viszonyából. A férfi és a nő eltávolodását belülről megrajzolni mindössze csak egy-kétszer kísérli meg. (*Vashti királyné, A szép Katicza.*)

A diszharmónia, költészetének alapvonása, nemcsak abból származik, hogy a »sors« egymásnak meg nem felelő embereket sodor össze, hanem sokkal mélyebbről fakad. Ellentét támad ábránd és valóság, akarat és képesség, a mindenség élete és az egyes kis élet között. Összeütközéseket látunk mindenütt.¹

A püpos emberke, aki az erős férfiú szerepére vágyik és képzeletében hőssé válik, a szó legigazibb értelmében ember.

¹ Londez Elek: Pesti Napló, 1910. 4. sz.

Az író lelke mélyéből született ember. A Mátyások és Gasparovitsok, ha lélekkel nézzük őket, az elérhetetlen után vágyódó, az akarat és a képesség egyenlőtlenségében vergődő örök ember szimbólumává nőnek.

Hogy ez a diszharmónia mennyire Petelei lelkéből fakadt, annak bizonyossága természetszemlélete. A természet mindig megújuló szépségével szembeállítja a megsemmisülő emberi életet.¹

Embereiben, történeteiben, — bár látszólag távol esnek tőlünk, — magunkra ismerhetünk. Ez az író jellemző és ábrázoló művészetének eredménye.²

Mint nagy kortársa, Mikszáth, mindent a maga szemével lát, mindent a maga hangulatával von be. Csakhogy míg Mikszáth mindent kívülről lát, páholyból nézi az életet, fölényes, vállveregető megbocsájtással kezeli hőseit, Petelei bennük él. Embereit belülről rajzolja, közvetlen közletről látjuk őket gondolkodni, érezni és cselekedni. Ez se közvetlenség, leginkább az Ich-Roman (novellára vonatkoztatva) formájában érvényesül. Petelei ezt a formát különösen akkor használta, mikor hangulatkeltés a főcélja. De a levélalakban és az elbeszélés formában is egész közletről szemléli alakjait, beléjük lép. Ez az erős lirizmus, az alakokkal való összeolvadás, érzelmű alanyiség, kétségtelenül egyhangúságot eredményezett. Teljesen tárgyilagos, sokoldalú, részletező megvilágítást hiába keresünk elbeszéléseiben. Alakjait a bukás pillanatában mutatja be, de úgy tetszik, mintha már bölcsőjüktől ismertük volna őket. Egy-egy fénysugárral kötetekbe illő élettörténetet tud megvilágítani. Kritikussai műveit Rembrandt képeihez hasonlították, meyleknek csak egyes részeire esik fény, a többi homályban marad. Ez a töredékes ábrázolási mód, csak nagy művészek kiváltsága.

De eredményéből hibák is fakadnak. Néhol tömörsége, homályossága a pszichológiai indokolás hiányára vezet. A sok gyöngyszem között, egy-két kevésbé értékes darab is akad.

Ezek az elbeszélések minden részletszépségük mellett, alapján elhibáztak: lélektanilag érthetetlenek. Ilyen a *Becsü-*

¹ Kiss M.: Élet, 1910. 3. sz.

² Gyalui Farkas: Budapesti Hírlap, 1910. 5. sz.

let. c. elbeszélése. Itt az öreg férj és fiatal neje »becsületből« a halálba mennek és nem törődnek az árván maradó csecsemővel, épp azzal, akinek anyagi és erkölcsi érdeke miatt hozzák meg ezt az áldozatot.

Nem egy mozzanat motiválásának hiánya, hanem az egész jellem valószínűtlensége érzik meg Máli c. novelláján. *Máli* Peteleinek azon nőalakjai közé tartozik (*Leányharag*: Vanda), akik édesanyjuk elcsábítása miatt hajlamuk ellenére az egész férfivilágot gyűlölik s bosszút akarnak állni. Ezek a leányok gyűlöletükben még a pisztolyhoz is nyúlnak. Máli is bosszút áll és szavaiban szertelen romantika rejlik. Így szól az érte élni-halni akaró férfihoz: »A tied leszek mindaddig, míg az ön a csőből a szívedbe ér és kicsalja belőled az életet. Az ajakomat ajkadra tapasztom s magamba szívom a lelkedet... Átölelsz, megcsókolsz és én nem fogom érezni a halált.«

»Az alku tetszik, Máli. Én elfogadom. Kijátszom a halált. A szívembe lövök s te az enyém leszel addig, míg kikergetem magamból az életet.«

Megjegyezzük, hogy a *Máli* egyik legérdekesebb szerkezetű elbeszélése. Az egész történetet egy beteg nő lázas, szakgatott szavaiból tudjuk meg. Egy-két romantikus motívum még előfordul elbeszéléseiben, amíg a jellemek valószínűségét csökkenti. (Romantikus bosszú: *Büntető, Kardos Kis Ferenc hagyatéka*.)

Egy-két alakja, bár nincs bennük romantikus elem, kevésbé hihető. Ilyen az a viruló fiatal leány, a kisanya, aki annyira szereti hűgát, hogy boldogságáért megútáltatja magát udvarlójával. (*A fehér ház*.) Egy másik leány pedig nem meri vőlegényének bevallani elhibázott életét, úgy érzi, hogy ő már nem léphet vőlegénye tiszta édesanyja elé, számára már nem nyílhat meg a tiszta ház kapuja, ezért vízbe öli magát. (*A kapu be van zárva*.)

Romantikus reminiscenciákat ébreszt fel az elbeszélések végén gyakran előforduló elájulás, meghasadt szív (*Árva Lotti, Duáarfalvi pap*), de ez oly művészettel s oly halálos komolyan megjelenítve, hogy szívesen elhiszük.

Nem mindennapi jellem Magyar báró sem, aki hűséges gazdatisztjének fiatal feleségét kiábrándítja magából. (*Menekvés*.)

Hasonlóan kivételes alak az a tönkrement nemes úrfi,

akinek büszkesége feltámad és elhagyja az ősi kastélyt, a jólétet, mikor az új birtokos, atyjának meggazdagodott job-bágya, el akarja vele vétetni leányát. *(Búcsú.)*

Kevésbé valószínűek azok az öregedő legények, akik késői szerelmükkel nemcsak félreállnak, hanem anyagilag is elősegítik az egymáshoz illő fiatalok összekelését.

Ha felszólal is reális érzékünk, végeredményben hálások lehetünk az író iránt, hogy ilyen kivételes lelkekkel ismer-tetett meg.

Általában jellemzésének kiválósága az elnyomorodott és fojtott lelkű emberek és az emberi gyarlóságok, hiúságok, fél-tékenység, képmutatás, nagyizolás bemutatásában érvényesült. Itt a jellemzés legfontosabb követelményét is megvalósította, nevezetesen objektív tudott lenni, azaz a személyeknek sajátos nézőpontjára helyezkedett. Különösen a nyomottlelkű emberek egyesítik magukban az emberi jellemnek egyéni és tipikus jellegét. Egyénit és amellet tipikust alkotni: kiváltságos jel-lemző művészet.

Ezzel szemben a szerelmi történetekben jellemzése inga-dozó. A szerelmesek alakjain valami idegenszerűséget érzünk. Az önkényes kombinációk mellett, néha a cselekmény veze-tésében is önkényesen jár el, hogy az tragikus véget nyerjen. *(Eliz nevenapja.)*

Szerelmi történeteiben jellemző ereje az egyoldalú, egyen-lőtlen szerelmi helyzet emberileg igaz beállításában rejlik. Ezt az ellentéteken alapuló vonzódást és az abból folyó össze-ütközést és fájdalmas lemondást mély lírai hangulattal vonja be, de éppen ez az erős hangulati színezés, továbbá a kombi-nációk és a fejlemények a valószínűség erejét kisebbítik.

Ha a szerelmi motívumon alapuló elbeszélésnek, mint egész-nek a hangulata bizonyos távolságot teremt is az olvasó és az író között, a részletekben annál több a közelség, a realitás. Az ösztön feltámadását, a test megmozdulását, sajátos művészet-tel írja le, anélkül, hogy a naturalizmus szélsőségeibe esnék.

A modern naturalistákra emlékeztető erővel mutatja azt a református papot, aki rajtakapja feleségét, amint a tanító-val megcsalja: »... Akkor csúf, rekedt kacagás hallszott ki s a következő percben végig csapódott ki az ambitus ajtaja.

— Kend az, öreg jó emberem, Adorján? Hát forduljon be..

A ház szegletébe ne nézzon. Kend jó szemérmes fajta székel, aki nem szereti a meztelenségeket, de ime a kezem alatt egy nyű bűzlik, vonaglik az ágyban. Tudtam, hogy ott van. Tudtam... kend is kitalálta az úton, hogy tudom. Tudtam. A sötétben tettem rá a kezemet. Tudtam, hogy hol kell, hogy legyen a torka: a szegletben, ahol én pihentem eddig... óh.» (*Falusi idill.*)

Parasztalakjai is indulatukban rettentők lesznek. »A börtönt bezárta, hogy ne hallják, amint fölördített. A parasztvér fölzúdult benne. Az ökle görcsösen összehúzódott, hogy az egész karja reszketett bele. Megfojtja egy hang nélkül a rossz fajtát. A halántéka lüktetett. Meg se hallgatja, mert féktelen nyelvét félté... Megfojtja! Otromba teste rángatózott. Nem tudott járni s leroskadt egy padra.» (*A Demmel felesége.*)

»Valaki alatt földhözvágta a táncosnőjét s arra lármás dulakodás támadt a pár körül... A zene abbamaradt, amire ordítottak a legények és dőngették a padlót.» (*A szemfedél.*)

Ezek nem Mikszáth, vagy Gárdonyi, hanem Móricz Zsigmond parasztjai.

Míg a romantika csak itt-ott tűnik fel (*Máli*) és akkor is öntudatlanul és csak negative, mint valószínűtlenség, szeretlenség, addig a realizmus lépten-nyomon kitűnik. Realisztikus jellemfejlésére kitűnő példa az *Ö. T. O. c.* elbeszélése. Itt ázt a lelki folyamatot látjuk, hogy mikép alakítja át a tűzoltó szakaszvezetőség, az egyenruha, meg a velejáró tekintély, a dolgoz vargát uraskodó, munkátlan emberré. A lelki átalakulás csirái már előbb is megvoltak benne. Kifelé élő ember. Mindenkinek a becslésére törekszik: szolgálatkész, alázatos, de otthon zsarnoka kis, sovány feleségének.

Első személyben mondja el egy lelki betegség elhatalmasodását a *Levél haza c.* novellájában. A beteg ember ellenállhatatlan kényszerből egy vízparton fekvő hullának az óráját ellopja. A tett teljesen felbontja lelkiegyensúlyát. Nem mer az emberek közé menni, lerongyosodik. Egy nap lopva odahúzódik a Maros felé, arra a bizonyos helyre.

»A fővenyes part üres volt.

Tán elvitték. Tán eltemették. Az óra azonban él és üt.

Mit tegyek?

Kezdem megszeretni a vizet itt a bolygó mellett. Oly lusta,

lág, puha itt a Maros vize. Nagyon mély. Alig mozog a víz színe.

Csábít a melységes nyugalom.

Bár jönnél utánam, anyó! Félek ettől a víztől.

Vonz...« (*Levél haza.*)

A dolgok lelki rúgóit kutatja, egészen a végzetszerűségig, mely rajtuk uralkodik. Szigorúan törekszik a motiválásra (pl. a kritikus pillanatban a csecsemő nem véletlenül visít fel, hanem mert a csábító mind erősebb hangon szól az anyához.

Emberábrázolásának nemcsak módja, hanem alapfelfogása is realista: az embert a jó és a rossz keverékének tartja, de inkább jónak. Elbeszéléseinek tragikuma is innen folyik. Jó és talán — egyéb viszonyok között — boldogságra született emberekre sújt le a végzet. Ez nem a rendkívüliség, hanem az élet tragikuma. A tragikus nagyvonalúságot is nem egy elbeszélésében fellelhetjük. Milyen nagy a kis Novák emberfeletti erőfeszítésében, amint kalapálja, fújtatja, lázasan készíti vasszeikerét, az ő találmányát, csakhogy feleségét visszanyerje és milyen tragikus, hogy épp akkor előzték meg (a vasút feltalálása), mikor célját már-már megvalósulni látja. (*A Nagy Liäi ura.*) Tragikus látásából, az emberről vallott felfogásából következik, hogy szeretettel rajzolja hőseit. Lélektani elemzésének mélysége, titka ebben rejlik. Leszáll embereihez, megérti őket, álláspontjukra helyezkedik. Szánalommal van irántuk. Ez teszi rokonszenvessé realiztikus művészetét, mert — amint Vogue mondja — a realizmus gyűlöletessé válik, mihelyt megszűnik könyörületessé lenni.

Mégsem határozottan realista. Hiányzik belőle a realista induktív eljárása, mely számtalan jelenség megfigyeléséből, összesszövéseiből alakítja ki a maga világképét. Petelei, lírikus egyéniségének megfelelőleg, deduktív módszerrel él. Kiválaszt néhány lelkével rokon jelenséget, amit jellemzőnek és fontosnak tart és ezt mélyíti, növeli és az élet szimbolumává fokozza. Valamelyes kiválasztás minden művészetnek alapja és még az a realista író is, aki a társadalom történetírója vagy természetrajzírója akar lenni, szükségképpen szelektál és szükségképpen szimbolista, azonban Petelei lírai természete miatt ez a kiválasztás igen szűk körre szorítkozott és a szoros érte-

lemben vett realista írótól még fokozottabb és egyéb szimbolikus tulajdonságai is elkülönítik.

A realista író a leírt dolgot minden oldalról részletesen megvilágítja: látásunk tiszta. Eljárása közeledik a fotografushoz (hasonlatunk csak megközelítőleg igaz). Ellenben Petelei elbeszéléseiben nem látunk mindent világosan. Sokat csak sejtünk. Nemcsak, mint minden művész, a lényegtelen vonásokat hagyja el, hanem a lényegeseket is homályba meríti, hogy a dolgok sajátos lényegét minél jobban kiemelje. A magát vízbe ölni készülő fiatal leány öngyilkosságáról csak annyit ír: »Megcsókolta ismét a fehér rózsát s bedöbta előre a vízbe... Lágy hullám ölébe vette s ringatta csendesen.« (*A kapu be van zárva.*)

A testi és lelki halál ábrázolásában nincs élesen elhatárolva. Az élet mellett a halál is oly kisszerű, hogy bekövetkezése mellékes és elég csak jelezni. Egy vad kacagás, egy csukló zokogás, egy földrehulló test... egy előre dobott rózsá... ennyi az egész.

Szimbolikus művészetének köszönheti, hogy a kis dolgokat naggyá, jelentőssé tudja tenni.

A nagyravágyó kishivatalnokné otthagyja az urát, otthagyja, mert nem szerette a faggyúgyertyát, »mert a faggyúgyertyát kisebbre értékelte a viaszgyertyánál«. Ez az értékítélet mindent kifejez. A viaszgyertya tökéletes szimboluma az asszony vágyainak, a gazdagságnak, az ő szegénységükkel, a faggyúgyertyával szemben. (*Nagy Lidi ura.*)

Mily csodálatos művészettel látjuk az őszi éjszakában meg-elevenedni a csendőrszuronyokat, azt a két, vékony, éles acélpengét, mely szimbolikus erővel magára vonja a figyelmet és arra, ami alatta történik: »Két vékony aczélpengé, puskahegyén megvillan a holdfény s a rengeteg lombjából úgy kiágaskodik, hogy lehetetlenség nem látni...

A sóstó nagy tükre: az oldalak fehér sziklái: a messze feltűnő ragyogó csillag: mind elvesznek a két éles, hegyes acél mellett, mely ott felmered mozdulatlanul.« (*Őszi éjszaka.*)

Mintegy azt mondja: »emberhalál, embersírás, emberbánat, mind ennek a hepehupás hátú világnak egy múltó semmisége, pici megmoccanása«.¹

¹ Szini Gyula: Pesti Napló, 1905. évf. 19. sz.

Minden szimbolizmus szoros összefüggésben van a miszticizmussal. A misztikus lélek kifejező eszköze a szimbolum. Ennélfogva minden művészetben van misztikus elem, mert hiszen »A műalkotás jelképe, szimboluma azoknak az érzelmeknek, törekvéseknek és gondolatoknak, melyeket a művész magában átél.« (Pauler Ákos.)

Petelei költészete a maga teljességében igazolja ezt az állítást, de még ezen felül is tartalmaz misztikus vonásokat. Valami titokszerű lebeg alakjai fölött: már megjelenésükkel megzavarják az utcát. Némelyik alakja szinte a homlokán viseli a Végzettel való eljegyzettség stigmáját. (*Lobbanás az alkonyatban.*) A honnan? hová? miért? kérdéseit magukban hordozzák ezek a különös emberek. Előttük sötétség, utánuk sötétség és mindenütt egy nagy kérdőjel.

Míg az emberekben csak sejteti a titokszerűt, a természetben egész nagyságában bontakozik ki előtte a Titok.

Többet lát a valóságnál. Meglátja a természet lelkét. Többet tesz, mint hogy a természetbe beleviszi a maga érzéseit. Az ezernyi szájból lélegző mindenségben benne van maga a Félelmes, a Titokzatos.

Szimbolikus-misztikus ereje az átlagos realisták fölé emeli. Életművét is ebből a sajátságából próbáljuk megérteni. Nem hisszük, hogy Petelei ne törekedett volna világképet adni, hanem, mint egyes méltatói állítják, csak néhány mozzanatot ragadott ki az élet jelenségei közül. Ez igaz, de e néhány mozzanatban látta az élet teljességét. Az élet lényegét a szenvedésben, a végzetszerűben és az emberi gyarlóságokban látja és mintha ezekre mutatva mondaná: ecce vita, ecce homo.

Bizonyára öntudatosan is érezte ezt, mikor utolsó elbeszélés-kötetének élére ezt a címet írta: *Az élet*. Elbeszéléseit szűkkörűsége, egyhangúsága miatt ez a sokatmondó, büszke cím talán nem illeti meg és a *Vidéki emberek*, vagy az *Én utczám* cím, inkább kifejezi történeteinek a jellegét. De ha a költő álláspontjára helyezkedünk, ha az élet lényegét a szenvedésben keressük, e néhány elbeszélésben valóban magát az életet fogjuk látni, egy mélyen érző írónak sajátos látásmódján keresztül.

Összefoglalás:

Petelei helye a magyar irodalomban.

Petelei a hetvenes évek végén tűnt fel a magyar irodalomban. Bíráloi, méltatói mind megegyeznek abban, hogy elbeszélő művészete a tárcairodalom, tehát a napisajtó talajából hajtott ki. Némelyek hozzáteszik, hogy mestere Ágai Adolf, a magyar tárca megteremtője volt.

Már műveinek számaránya: három nagyobb elbeszélés, illetőleg regény, továbbá mintegy kétszáz rajz és novella hét kötetben, mutatja, hogy Petelei igazi területe a novella volt, tehetsége itt bontakozott ki a legerősebben. Egyébként is regényei és novellái között nincs éles műfaji különbség, a különbség inkább csak terjedelmi. Nem is belső értékük miatt tárgyaltuk regényeit külön, hanem mert egy izig-vérig rajzoló tehetség próbálkozásait a regény terén.

Mielőtt Petelei esztétikai értékét és irodalomtörténeti jelentőségét meghatároznánk, előbb még egy kérdést kell elintéznünk, amely hosszú ideig vitás volt. A kérdés ez: egészen eredeti tehetség volt-e Petelei, ki egyedül az erdélyi talajból sarjadt ki, vagy vett-e ösztönzést a külföldi irodalomtól, nevezetesen az oroszoktól? Az erdélyi bírálók kivétel nélkül tagadják az orosz hatást. Azt mondják, hogy orosz befolyás alatt az író maga sokkal kevésbé állott, mint kritikusai. A nagy orosz íróknak egyszerre többszámban való jelentkezése a legkülönbözőbb nemzetek művelt olvasói körében sajátságos orosz irodalmi lázt okozott. E hatalmas tehetségek szuggesztója a hatalmába került lelkeket egyúttal az oroszoknak látszó sajátságok iránt különösen fogékonná tette.

»A nem erdélyi származású bírálókat megtévesztette a Petelei írásainak minden sorából kiérezhető speciális zamat, melyben ők vaalmi különös idegenszerűséget véltek lappangani. Volt-e valami könnyebb és természetesebb, mint ezt a nekik különös ízt, orosz íznek minősíteni. Mi erdélyiek tudjuk, hogy ez a saátosság nem egyéb, mint erdélyi specialitás, mely Petelei Istvánban különös eredetiséggel fejeződik ki.«¹

Más oldalról a hasonlóságot az erdélyi és az orosz népet hasonlóságával, a kulturfok egysíntűségével próbálják megmagyarázni. »Tagadhatatlan, ha mi orosz írókat olvasunk, akár Turgenyevet, Sollogubot vagy mást, akadunk rokon vonásokra, a mi életünk és az orosz élet között. De ezt csak mi vesszük észre, akik erdélyiek vagyunk.«²

¹ Tompa László: Keleti Újság, 1924. 5. sz.

² Bedőházy J.: Erdélyi Múzeum, 1914. 342. l.

Ezzel szemben a többi bírálók hangoztatják, az idegen hatást s Petelei helyét az orosz nyomon járó írók között állapítják meg.

A kérdés eldöntésében próbáljunk tárgyi mozzanatokból kiindulni

Kétségtelen, hogy az orosz irodalomnak kivirágzása a múlt század második felében, oly nagyjelentőségű szellemi esemény volt, mely még az orosz lélektől távolálló egyéniségeket sem hagyta érintetlenül. Legmagyarabb írónk, Mikszáth, legnagyobb lelki élményei közé sorozza a Raszkolnyikov olvasását. De költészetét nem terelte új irányba, mert az, hasonlóan a kifejlett fához (amint maga mondta) már nem fejlődhetett más-kép. Ha Mikszáthot, aki távol állott az oroszok mélységétől és általában a mélyebb problémáktól, ennyire megkapta az orosz génusz, mennyivel inkább hatalmába keríthette a vele egyvívású lelkeket. Petelei a maga lelki készségeivel szinte praedestinálva volt az orosz irodalmi hatás befogadására.

Lelki tényezőinek vizsgálatában láttuk, hogy mennyire őszinte, mennyire lírai költő volt, aki mindent magából fejlesztett. Az orosz irodalomban önmagára ismerhetett. Neki különben is olyan szeme volt, mellyel csak azt látta meg, ami lelkével azonos, ami benne is megvolt.

Sokszor vagyunk úgy, hogy sajátunknak vélt gondolatainkkal mások írásaiban találkozunk. Petelei is érezhette *A köpönyeg* olvasása közben, hogy Akakievics Akaki az ő lelkéből is fakadt és ösztönzést nyerve, megteremtí a maga kis alázatos írnok-alakjait: Árva Miska, Majom Anti, Novák, a Nagy Lidi ura, sőt Klasszi is idesorozható, mely, mint tudjuk, a legegényibb hangulatból született meg.¹

A hatásnak belső lehetősége kétségen felül áll. Ami a külső lehetőségeket illeti, Petelei ismerhette és tényleg ismerte is az idegen írókat: Bret Harte-t, Gogolyt, Sollogubot és később Turgenyevet. Mindazonáltal figyelembe kell vennünk, hogy írói pályája kezdetén (1877.) a nagy orosz íróknak még nem minden műve volt ismeretes a magyar olvasóközönség előtt. Tudjuk, hogy Petelei nagyon szerette Gogolyt, különösen *Egy kép a régi jó világból* c. beszélye tetszett neki, hasonlóképp kedvenc írója volt Bret Harte és Sollogub. A fülemile hősei pedig Turgenyev *Tavaszi hullámai*-ban gyönyörködnek.

Kedvelt motívumának, az öreg házaspár viszonyának a megrajzolásához az ösztönt Gogolynak a fentebbi beszélyéből meríthette. Gogoly után az öreg házaspár költői motívum lett

¹ Az alakok hasonlóságából hasonló motívumok származnak. Petelei emberei is, mint Akaki, már korán reggel a hivatalba sietnek melegedni. Alázatosan köszönnék a szolgának.

az európai irodalomban (Daudet: *Az öregek*, Turgenyev: *Az őstalaj* egy epizódja Fomuska és Fimuska.) De megállapíthatjuk, hogy Petelei hasonló rajzai (*A nagyapó*, *Rossz vásár*) e nagy mesterek alkotása mellett értékben és eredetiségben megállják a helyüket. Gogoly az élet semmiségét mutatja be és a sir szélén álló öregekben, Daudet és Turgenyev kívülről látják őket és a szokatlant, az idő megállását tüntetik fel bennük. Petelei pedig egy családtag meleg szemén keresztül nézi alakjait (tudjuk, hogy a *Márton bácsi* c. elbeszélésében saját nagyapjának állított emléket) és egész eredeti felfogással a konzervatív erkölcs értékét bizonyítja velük. Azonban míg Gogoly és Turgenyev emberei igazi oroszok és Daudet öregjei valódi franciák, addig viszont Petelei Márton bácsija és Cica nénije igazi magyar ember és magyar asszony.

Egyben Petelei felülmúlja külföldi társait és ez már műfajfejlődési jelenség: nem elégszik meg az alakok pusztá bemutatásával, hanem hogy sajátos célját elérje, a rajzot érdekes és jellemző cselekménnyel gazdagítja. A pusztá ösztönzésen kívül tárgyi hatást látunk egy-két motívum kölcsönzésben. A *Szikra a homályban* c. rajzának egyes motívumát Bret Hartennek *Brown of cavaleries* c. elbeszéléséből merítette, melyet Haraszti fordításából ismert meg. A *Sebestyén Eszti* és a *Játék* c. novelláknak egy-egy alakja emlékeztet Bret Harte-re, de a beállítás és a jellemzés egészen különböző.

Némi motívum kölcsönzést azért is feltételezhetünk, mert Peteleinek szűk leleménye volt, úgy hogy az életből vett, vagy kiesztelt motívumait kénytelen gyakran megismételni.

Formai hatással is találkozunk. Valószínűleg Turgenyev nyomán intézi elbeszéléseit egy második személyhez, akit kegyed, ön megszólítással illet.

Általában az alakok hasonló beállítása, hangulati színezése, a realizmuson túl a titokzatosnak meglátása, az író pszichizmus és a szenvedőkkel való együttérzése, mind megtalálhatók az orosz realizmusban. Jól tudjuk, hogy ezek a sajátosságok mennyire az író lelkéből fakadtak és hogy az erdélyi föld mennyire hozzájárult a kifejeztésükhöz, mindamellett az orosz irodalom szellemének, ennek az eleven erőnek ösztönző és fejlesztő (az íróban meglévő képességekre gondoljunk) hatása nem tagadható el.

Petelei sem pattant ki, mint Minerva, Jupiter fejéből, hanem belegyökeredzett az egyetemes szellemi életbe. A hatások el nem ismerése, tudománytalanság. Az életfolyamatok csodálatos totalitást alkotnak. Az anyagi világban egy kő leesését a mindenség is megérzi. A szellemi világ még csodálatosabb összefüggések eredője. »Hagyománytalan írói alkotás nincs, minden írónak vannak elődei, minden irodalmi műnek vannak ősei.« (*Tolnai V.*) Petelei minden bizonnyal erősen

elhatárolt egyéniség a magyar irodalomban. Az irodalomtörténet legszebb feladatai közé tartozik épp az ily magában álló jelenségek gyökérszálainak kikutatása és elhelyezése az egységes szellemi életben.

Hogy Peteleit éppen az orosz irodalom érintette meg, az csak lelkének mélységét mutatja s hogy amellett mennyire eredeti maradt és hogy elbeszélő művészete mit jelent a magyar novella fejlődéstörténetében, azt munkásságának méltatásánál látni fogjuk.

* *

Petelei első elbeszélés-kötete 1882-ben jelent meg, az utolsó 1905-ben (életében). Huszonhárom év alatt kilenc kötet elbeszélés, illetőleg regény. Terméketlenség és egyoldalúság gyakran együttjáró jelenségek. Ha végignézzünk Petelei huszonhárom éves írói pályáján, kétségtelenül bizonyos egyoldalúságot észlelünk. Huszonhárom éven át az író hű maradt embeleihez és motivumaihoz. A felületes szemlélet alapján azt mondhatnók, hogy Petelei nem változott, sőt nem is fejlődött. Hogy ez az ítélet egészében nem állja meg a helyét, azt rögtön eldönthetjük, ha a *Keresztek* és az *Élet* stílusát, szerkezeti sajátosságait és természetképeit összehasonlítjuk.

Első kötetében bizonyos modorosság van, mesterkéltszagga-tottság váltakozik széles épikai leírásokkal és a gyéren előforduló természetfestések csak sejtetik a későbbi művészt.

Nehezebb megállapítani, hogy ábrázolómódja és életszemlélete fejlődött-e.

Amint a betegség, visszavonulás műgondját fokozta, önelemzését mélyítette, úgy fejlődött léleklátása, tragikus ereje, a szenvedő emberhez való közelebb jutása.

Megmaradt azon az úton, melyen elindult. Az élet országútján csak a kisembereket figyelte és a kis emberek közül is azokat látta meg, akiket az országút göröngyei is megvéreznek és akik az első viharból kidőlnek az élet vándorai sorából.

Fejlődése nem terjedelmi, hanem minőségbeli, mélységbeli. Ez a befelé néző ember sajátossága.

De bármennyire is mélyíti azt a kört, amelyikben mozog, nem kerülheti el az egyhangúságot, amit növel számos motívum ismétlődése.

Nemcsak az összetett motívumok ismétlődnek, — az egyszerűek még inkább.

* *

Ha összegezzük vizsgálódásaink eredményét, megállapíthatjuk, hogy Petelei a századvég legkiválóbb elbeszélői közé tartozik. Önálló és újszerű egyéniség, az ú. n. epigon-korszakban. Elszigeteltsége mellett is a magyar novella fejlődésében jelentős szerepet foglal el. Tárgyválasztása, jellemzése, szerkezeti és előadási sajátossága újság volt a nyolcvanas években. Beöthy—Tolnay-féle cselekménytelen, részletező rajzformát is tenadta művészi erejével a székelýföld és az idegen irodalmak megtermékenyítõ hatása alatt újjáalakította. A pusztá milieú és emberábrázoláson kívül cselekményszerûség, drámaiság, töredékesség, artisztikus előadásmód és az impresszionista stílus-sajátosságok Petelei novelláiban együttvéve megtalálhatók.

Petelei és rajzíró társai munkássága nyomán irodalmunkból kiszorul a régies beszély (alig egy-két író műveli), irodalmunkat valósággal ellepi a rajzözön, a kisemberek iránt való érdeklõdés mind nagyobb tért hódít (szocializmus) úgy, hogy a század végén Péterfy Jenõ szerint az apró ember szenvedése irodalmi verklária lett.

A kisember szenvedéseire nem Petelei hívta fel a figyelmet, de fellépésekor az még nem volt elköptatott motívum. Egyébként is Petelei nem a sablonos kisembert rajzolja, hanem egyéni jellemeket ad jellegzetes beállításban. Egy sereg eredeti *embert* Peteleinek köszönhetünk. Új földrészt is fedezett fel az irodalomnak: az erdélyi kisvárost és a vele érintkező falut. Jóllehet nem lett etnográfiai író, a részletekben mutatkozó néplélektani megfigyelései mellett egy-két rajza néprajzi szempontból is maradandó beccsel bír. (*A legnagyobb úr, A székelý.*)

Bár nem törekedett korszerûségre, elbeszéléseinek kortörténeti értéke is van. Korhûséget mutat kisvárosainak fülldt levegõje, melynek igen kedvezett a kiegyezés és a világháború közè esõ két emberöltõ külsõ nyugalmát. Sikerült megrõg-zítenie valamit abból a kisvárosi életbõl, ami ma már a múlté.

A magyar parasztot új oldalról világítja meg s ezzel irányt mutatott a következõ nemzedék naturalista íróinak.

De nemcsak új emberekkel és új környezettel gazdagította költészetünket, hanem új motívumokkal is.

Elõször mutat a kisvárosi élet lenyûgözõ, fojtó kicsinységére, a városnak a falura gyakorolt romboló hatására, az elsõk közè tartozik, akik a nemzetközi szocializmus lélek-mételyezõ szerepét megvilágították és szembeállították a konzervatív világrenddel.

Egy-két motívuma pedig tisztán költõi szempontból, éredékességével és mélységével a világirodalomban is ritkija párját. Pl. *Mayer, a zsidó suszter*-ben, egy fiatal leány, hogy atyja lelki üdvét megmentse, megtérít egy zsidó családot. A novella

többszálú tragikuma miatt egyik legmeggrázóbb elbeszélése a költőnek.

A nagyközönség körében nem volt népszerű.¹ Az írói körök annál jobban becsülték és — kihasználták, motivumait variálták, stílusát, hangulatkeltését, modorosságait utánózni próbálták. De az utánzókon kívül jobbnevű írók sem vonhatták ki magukat hatása alól. Tutsek Anna, Malonyai Dezső, Abonyi Árpád és Thury Zoltán is Petelei hatása, illetőleg irányítása alatt kezdtek írni. Sőt még nagy kortársa, a *Jó palócok* és a *Tót atyafiak* szerzője — szegedi újságíró korában — ösztönzést nyert Petelei rajzaitól. (Ezidőben Mikszáth meg is látogatta írónkat.)

Költészetének nem utolsó jelentősége, hogy azon keresztül egy végtelen finom művész-lélekkel, egy jó emberrel ismerkedünk meg.

Népszerűsége talán azért sem tett szert, mert sohasem szerepelt az irodalmi életben. Egész valója, lényének tartalma és arisztokratikus jellege távol tartotta magától a nagy tömegeket.

¹ Schöpflin Aladár: Nyugat, 1910. 84. l.

IRODALOM.

I. Bibliográfia.

Petelei művei.

1. *Keresztek.* (Tíz rajz.) Bpest, 1882. Révai.
Ismertették:
Haraszti Gyula: *Egy új rajzíró.* Pesti Napló, 1881. 357. sz.
— Szana Tamás: *Két újabb elbeszélő.* Koszorú, 1881. 275. l.
Reviczky Gyula: *Rajzok.* Hon, 1882. 15. sz.
Ágai Adolf: *Fővárosi Lapok*, 1882. 12. sz.
Ferenczy József: *Újabb népies elbeszélőink.* Délibáb, 1882.
Ujra: az *Irodalmi dolgozatok* c. kötetben, 1899.
2. *Az én utczám.* (Elbeszélések.) Bpest, 1886. Pallas.
Ismertették:
—: *Újabb íróink.* Képes Családi Lapok, 1885. évf.
Csernátoni Gyula: *Fővárosi Lapok*, 1885. 317. sz.
Szana Tamás: *Nemzet*, 1886. 5. sz.
Egyetértés, 1886. 3. sz.
3. *A fülemile.* (Regény.) Singer és Wolfner, 1886. (Egyetemes Regénytár, I. évf.)
Szana Tamás: *Nemzet*, 1886. 75. sz.
Független Hírlap, 1886. 75. sz.
Berényi P.: *Két ifjú íróról.* Pesti Napló, 1886. 163. sz.
b.—i.—: *Magyar Polgár*, 1886. 113. sz.
Vasárnapi Ujság, 1886. 11. sz.
Péterfy Jenő: *Budapesti Szemle*, 1888. Ujra:
Péterfy Jenő: *Összegyűjtött munkái*, III. k. 475. l.
Pintér Kálmán: *Újabb elbeszélő irodalmunk*, 1897.
4. *Egy asszonyért.* (Regény.)
a) Kolozsvár tárcarovatában: 1887. I. évf. 76—101. számok.
b) Pásztortűz, 1923. évf. 33—37. számok.
c) Cluj—Kolozsvár. 1924. Haladás.
Ismertette: Gyalui Farkas Mihály, *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1924. 5—6. sz.
5. *Jetti.* (Elbeszélések.) Kolozsvár, 1893.
Ismertették:

- Szana Tamás: *Ujabb elbeszélők*, 1889.
 Hargitai: *Petelei István*. Hét, 1891. 22. sz.
 — —r.: Budapesti Szemle, 1893. 76. kötet.
 —rd—: Fővárosi Lapok, 1893. 318. sz.
 Tar Lőrinc: Hét, 1893. 47. sz.
 —ik: *Uj könyvek*. Budapesti Hírlap, 1893. 332. sz.
 Adálbortus: *Uj könyvek*. Magyar Génusz, 1893. 46. sz.
6. *Felhők*. (Elbeszélések.) Bpest, 1897. Franklin.
 Ismertették: Pesti Napló, 1897. 250. sz.
 — Császár Elemér: Magyar Kritika, 1897. 4. sz.
 Kiss József: Hét, 1897. 42. sz.
 Salgó Ernő: Egyetértés, 1897. 322. sz.
 Dr. Apáczai: Politikai Heti Szemle, 1897. 47. sz.
 Irodalmi Tájékoztató, 1897. 1. sz.
 Gáspár Jenő: Magyar Szemle, 1898. 3. sz.
7. *Vidéki emberek*. (Novellák.) Bpest, 1898. Athenaeum.
 (Athenaeum Olvasótára, VI. évf. 10. sz.)
 Ismertették:
 Magyar Szemle, 1898. 7. sz.
 — Somogyi Gyula: Magyar Kritika, 1898. 12. sz.
 Császár Elemér: Politikai Hetiszemle, 1898. évf. 8. sz.
 Kunfi Zsigmond: Erdélyi Museum, 1898. 334—338. l.
 Szomaházy István: Pesti Napló, 1898. 69. sz.
 —i—: Kolozsvári lapok, 1899. 11. sz.
8. *Az élet*. I—II. kötet. (Történetek, képek.) Bpest, 1905.
 Franklin.
 Ismertették:
 Rózsa Mihály: Jövendő, 1904. 51. sz.
 Hét 1905. 8. sz.
 Szini Gyula: Pesti Napló, 1905. 19. sz.
9. *Elbeszélések*. I—II. kötet. Kolozsvár, 1912. Erdélyi
 Irod. Tára.
 Ismertették:
 Balla Ignác: Uj Idők, 1912. 311. l.
 Kárpáti Aurél: Hét, 1912. 13. sz.
 Kont Ignác: Revue critique. 1912. 34. sz.
 Vasárnapi Ujság, 1912. 13. sz.

II. Repertorium.

- Ungarische Novellenschatz. Berlin, 1893. Übersetzt, heraus-
 gegeben und mit Biographien versehen. Oscar v. Krücken.
 — —: *Petelei István*. Hazánk, 1897. 254. sz.
 Mikes Lajos: *Petelei István*. Vasárnapi Ujság, 1904. 50. sz.
 Lándor Tivadar: *Petelei István*. Pesti Napló, 1904. 30. sz.
 Róna Béla: *Petelei és az elbeszélés*. Politikai Hetiszemle 1905.
 2. szám.

- Gyalui Farkas: *Petelei Istvánról*. (Életrajzi bevezetés az *Elbeszélések* I. kötetében.)
- Pintér Jenő: *Gyalui Farkas Petelei Istvánról*. Irodalomtörténet, 1912. 204. l.
- Kont Ignác: *Etienne Petelei*. Revue de Hongrie. XI. 1913.
- Ferenczi Zoltán: *A magyar irodalom története 1900-ig*. Bpest, 1914.
- Bedőházy Jób: Erdélyi Múzeum, 1914. évf. 339—348. l.
- a —a: *Petelei István*. Élet, 1915. 2. sz.
- Pintér Jenő: *A magyar irodalom történetének kézikönyve*. II. kötet. Bpest, 1921.
- Révai Lexikon XV. kötet (1922).
- Galamb Sándor: *Költészetünk fordulata a múlt század utolsó harmadában*. Napkelet, 1923. évf. 10. sz.
- Tompa László: *Petelei István*. (Halálának 14-ik évfordulójára.) Keleti Ujság (Kolozsvár), 1924. évf. 5. sz.
- Benedek Marcell: *A modern magyar irodalom*. 1924.
- Schöpflin Aladár: *A XX. század magyar irodalma*. Nyugat, 1924. 6. sz.
- Márki Sándor: *Emlékezés Petelei Istvánra*. Pásztortűz, 1924. évf. 15. sz.
- Gyalui Farkas: *Első és utolsó találkozásom Petelei Istvánnal*. Erdélyi Almanach, 1925. 58—66. l.
- Várkonyi Hildebrand: *A modern magyar irodalom története*. 1930.

Nekrológok.

- Bede Jób: Pesti Napló, 1910. 4. sz.
- Londesz Elek: Pesti Hírlap, 1910. 4. sz.
- Kiss Menyhért: Élet, 1910. 3. sz.
- Schöpflin Aladár: Nyugat, 1910. 81—86. l.
- Ujra: *Magyar szók.* 1917.
- Gyalui Farkas: Budapesti Hírlap, 1910. 5. sz.
- Haraszi Gyula: Budapesti Szemle, 141. kötet, 227—234. l.
- Zsombék: Hét, 1910. 2. sz.
- S. A.: Vasárnapi Ujság, 1910. 3. sz.
- Gopcsa László: Erdélyi Lapok, 1911. 22. sz.

Alnevei és írói jegyei:

T
István
Szúnyog
Pista
n.

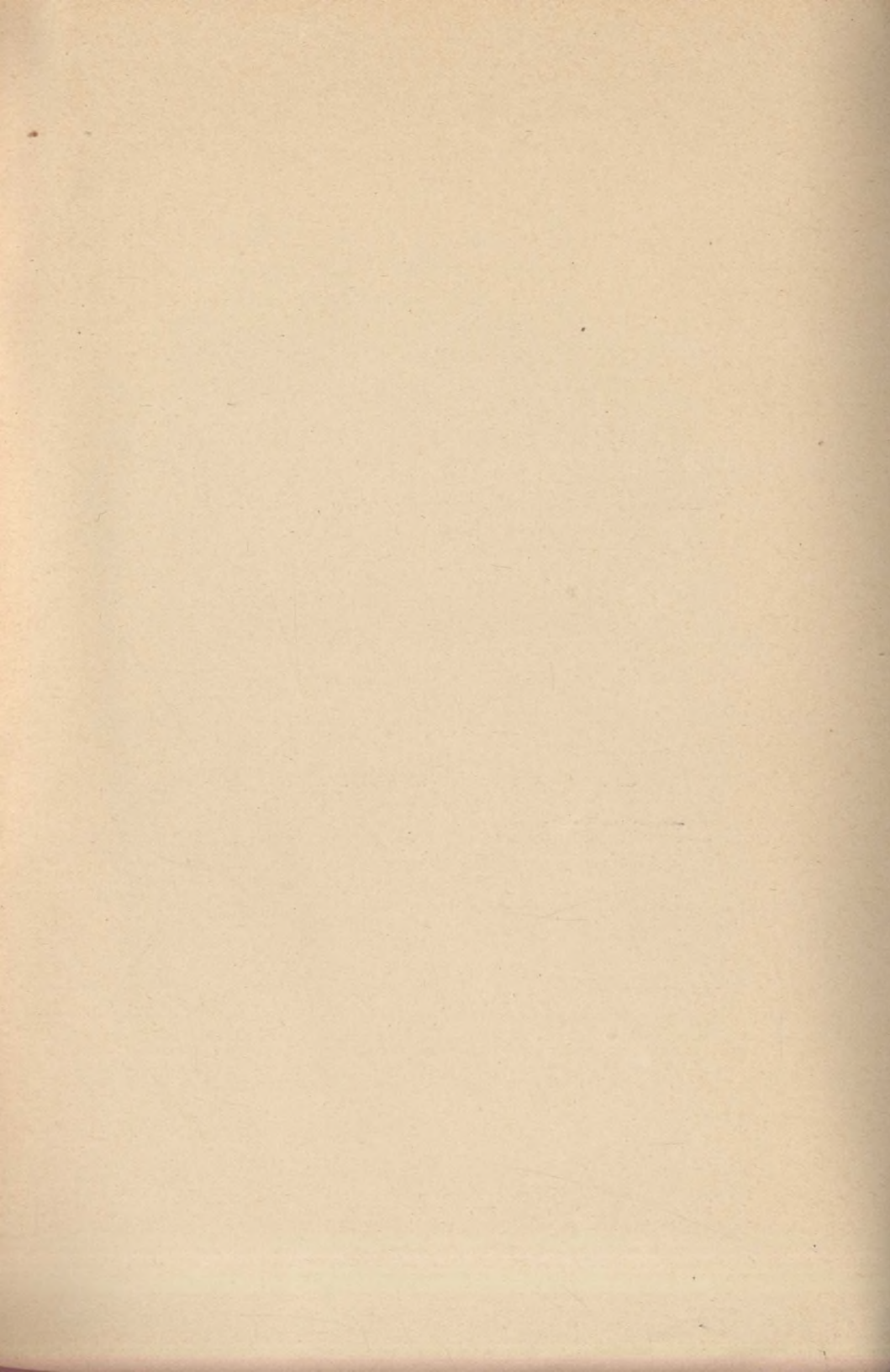
TARTALOM

I.	Élete	3
II.	Regényei	14
III.	Elbeszélései	20
IV.	Összefoglalás:	
	Petelei helye a magyar irodalomban .	32

IRODALOM.

I.	Bibliográfia	38
II.	Repertorium	39
	Nekrológok	40
	Álnevei és írói jegyei	40

11
18
98

Handwritten: 2. 23

Kiadó: Rossmann Magda.

Elbert és Társa könyvnyomdája, Budapest, V., Kádár-utca 5.
